

Література:

1. Про податок з доходів фізичних осіб. Закон України № 889 від 22.05.03 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 37. – Ст. 308.
2. Про внесення змін та доповнень до Закону України "Про податок з доходів фізичних осіб". Закон України від 19.01.2006 р. № 3378 // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 22. – Ст. 187.
3. Цивільний кодекс України. Закон України від 16.01.2003 р. // Офіційний вісник України. – 2003. – № 11. – Ст. 461.
4. Налоговые системы зарубежных стран // Под ред. В. Князева, Д. Черника. – Изд. 2-ое, переработ. и дополнен. – М.: Закон и Право, 1997.
5. Мещерякова О. В. Налоговые системы развитых стран мира (справочник). – М.: Фонд "Правовая культура", 1995.

Резнік О. І., НУ "ОЮА"

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДСТАВИ ПЕРІОДИЗАЦІЇ ІСТОРИКО-ПРАВОВОГО ПРОЦЕСУ

В статтє определена научная ценность переодизации историко-правового процесса. Строительство такой сложной и важной методологической схемы, как переодизация, требует разработки определенных концептуальных основ, которые включают в себя общие методологические установки относительно принципов, критериев процедуры переодизации.

Scientific value of the historical and legal process periodization is determined in the article. The author specifies that formation of such complex and important methodological scheme as periodization requires development of certain conceptual framework, including general methodological directives concerning principles and criteria of periodization procedures.

Періодизація належить до найбільш складних теоретико-методологічних завдань історичного, зокрема історико-правового, пізнання, які досить важко виконати. Так само, як і створення моделей історичних процесів, побудова обґрунтованої періодизації стикається із серйозними складнощами, які пов'язані:

з динамічною нестійкістю суспільних процесів, що є наслідком конфліктності відносин учасників подій; мінливістю настроїв і мотивів поведінки людей, слабкою передбачуваністю "людського чинника";

неминучою багатопараметричністю соціальних моделей; складністю визначення чинників, що роблять найбільший вплив на розвиток процесів;

багаторівневістю і різномасштабністю даних явищ;
необхідністю обліку соціально-психологічних чинників, що важко формалізуються: співвідношення особистих і групових інтересів, особливостей індивідуальної і національної психології тощо.

Періодизація історико-правового процесу має ті ж самі складнощі, оскільки право, правові явища є різновидом суспільних явищ.

Побудова такої складної і важкої методологічної схеми, як періодизація, вимагає розробки певних концептуальних основ, що включають загальні методологічні установки щодо принципів, критеріїв і процедур періодизації.

Оскільки періодизація має справу із виключно складними явищами процесного типу, то вона страждає однобічністю, більшими чи меншими розбіжностями з реальністю. Особливо це кидається у вічі, коли вчені починають абсолютизувати значення обраних критеріїв. Практика історичного пізнання показує, що кількість і значення вказаних розбіжностей можна значно зменшити, якщо строго дотримуватися правил і особливостей цієї методологічної процедури.

Наукова цінність періодизації історико-правового процесу визначається не тим, наскільки повно і адекватно вона відображає хід розвитку правових явищ (вичерпної повноти і адекватності все одно ніколи не вдасться досягти), а тим, наскільки вона сприяє розумінню предмета історико-правових дисциплін. Якщо запропонована періодизація дозволяє відповісти на нерозв'язні раніше питання, якщо вона розкриває нові перспективи у пізнанні об'єкта відповідної історико-правової дисципліни – то це хороша, працююча періодизація. А щоб обрана періодизація була саме такою, необхідно, перш за все, дотримуватися певних керівних засад, тобто принципів.

Необхідно зазначити, що вчені різних часів, які займалися проблематикою періодизації історії, запропонували різний набір подібних керівних засад. Причому, цими вченими для позначення таких засад періодизації історії вживалися різні кальки: умови (Ф. І. Леонтович), вимоги (М. А. Барг), правила (Л. Є. Грінін), початкові принципи-вимоги (Н. В. Розов), орієнтири (М. А. Дамірлі) тощо. Думається, у цьому випадку доцільніше говорити про принципи періодизації.

Спроби розробки таких принципів є як у філософів історії та істориків, так і у вчених-юристів. Спочатку слід розглянути погляди першої категорії вчених.

Так, М. А. Барг, підкреслюючи тісний зв'язок періодизації з історичним часом, пише: "...що таке періодизація в історії, якщо не спроба за допомогою об'єктивного її змісту позначити межі даної

завершеної стадіальної тривалості предмета дослідження, тобто спроба вичленувати відрізок (точніше – сферу) часу "внутрішнього", зміст якого утворює певну історичну цілісність, смислову єдність на тлі безперервного проходження. Загальні контури подібної тривалості утворюють період, епоху, фазу (стадію) процесу". Очевидно, що зміна подібних значущих одиниць в історії є процес об'єктивний. Трудність їх виявлення виникає з необхідності знайти системоутворюючий момент (подію, тенденцію процесу тощо), що становить "полюс тяжіння" для зовні розрізнених явищ. Кожна спроба подібного розмежування смислових, значущих цілісностей в єдиному потоці історії повинна відповідати, принаймні, трьом вимогам:

1) вона повинна ґрунтуватися на чіткому розмежуванні різних узагальнювальної "сили" подібних одиниць, тобто підстав поділу. Наприклад, не підставляти "період" в окремо взятій країні на місце "періоду" в історії даного суспільства як цілісності;

2) вона повинна спиратися на чітке уявлення, що явище, яке послужило "історичною" підставою для такої періодизації, не вичерпує всіх тенденцій у даній сфері, тобто, що мова йде лише про найбільш характерні, значні, незборимі тенденції періоду, а не про одну єдину тенденцію;

3) вона повинна враховувати, що в потоці історичного часу об'єктивно можливе вичленення різних, але паралельно протікаючих циклів різної тимчасової тривалості і що, отже, в рамках кожної змістовної "одиниці" процесу можливе існування підперіодів і, навпаки, що ця "одиниця" майже завжди включена у більш широку тимчасову цілісність, тобто фазу, що володіє набагато більшою тривалістю. Так або інакше, у всіх таких випадках мова йде про якісну сторону історичного часу, об'єктивно створюючого відмінності (розмежування) в єдиному і безперервному потоці. Межі тривалості цієї "якості" (коли і де починається перехід до нової якості) не завжди ясні. Межі розмиваються потоком часу, тому в пізнавальному відношенні найбільше значення мають сфери, що лежать ближче до "центру", до "ядра" явища, яке застосоване як основне для виокремлення даної "смислової одиниці" історії".

Спираючись на досвід вітчизняної методології, Л. Є. Грінін сформулював систему правил періодизації:

перше правило: наявність однакових підстав, згідно з якими побудова періодизації вимагає при виділенні рівних за таксономічною значущістю періодів виходити з однакових причин (критеріїв);

друге правило: дотримання ієрархії. Це правило припускає, що при складній періодизації, коли вищі ступені усередині себе розбиті на нижчі, періоди кожного подальшого рівня поділу повинні бути таксономічно менш важливими, ніж періоди попереднього рівня;

третє правило: рівноправ'я періодів одного ступеня ділення;

четверте правило: зв'язок з теорією, інакше кажучи, це правило вимагає, що для визначення науковості і цінності періодизації виключно важливо зрозуміти, наскільки підстави періодизації пов'язані із загальною концепцією дослідника і з призначенням періодизації;

п'яте правило: наявність додаткової підстави, яка припускає, що крім головної підстави періодизації, що визначає кількість і характеристики виділених періодів, потрібна ще додаткова, за допомогою якої уточнюється хронологія, іншими словами, в періодизації необхідно розрізнити її смислову (концептуальну) і хронологічну сторони.

Н. В. Розов на основі існуючих підходів до періодизації історії сформулював таку сукупність вимог – принципів до періодизації всесвітньої історії.

1. Принцип субстанціональності (*versus* поверхневі, випадкові або довільні ділення). Періодизація історії має бути субстанціональною, тобто повинна прямо співвідноситися з головними характеристиками, визначальними якостями, які задають специфіку і стабільність різним частинам історичної реальності, а також із найбільш сильними чинниками (причинами, рушійними силами, патернами) історичної зміни у цих частинах.

2. Принцип тимчасової порівняльності (*versus* партикуляризм історичних епох). Періодизація історії повинна бути одноманітною в часі. Некоректним є поділ ранніх періодів історії на підставі одного критерію, а пізніших – на підставі іншого. Самі фрагменти періодизації можуть істотно відрізнятися багатьма характеристикам, особливо на початку і наприкінці людської історії, але вони повинні бути концептуально гомогенними і порівняними.

3. Принцип просторової порівняльності (*versus* партикуляризм культурних і географічних регіонів). Періодизація повинна враховувати поєднання просторових поділів і відповідної специфіки з реально існуючою різноманітністю історичних форм; очевидна відмінність у швидкості історичних змін не повинна випускатися з уваги, але у той же час воно не повинне підривати цілісність періодизації в її ключових аспектах.

4. Принцип порівняльності парадигм (*versus* схоластика і концептуальна вузькість). Концептуальна структура періодизації історії

повинна бути зіставною з ключовими категоріями найбільш розвинутих і продуктивних макроісторичних парадигм. Періодизація повинна стати не зброєю боротьби між школами, а скоріше, загальним концептуальним і комунікативним полем для вчених із конкуруючих інтелектуальних таборів.

5. Принцип гнучкого традиціоналізму (versus і короткостроковий радикалізм, і ригідний догматизм). Структура періодизації не повинна радикально відрізнятись в основних поняттях і поділах від поточної академічної традиції вивчення і викладання історії до тих пір, поки достатньо сильні аргументи не зроблять інновацію реально необхідною. Тому завдання полягає у поліпшенні і переструктуруванні концептуального каркаса для пояснення і розуміння історії, а не в абсолютній відмові і заміщенні попередніх традиційних структур. Будь-які структури історії, включаючи періодизації, повинні служити як корисні пізнавальні інструменти для роботи з даними, логічно обгрунтованого навчання, зручних академічних комунікацій і розвитку подальших досліджень.

Безумовно, зазначені методологічні установки, хоча вони розроблені стосовно історичного процесу в цілому, мають значення також для періодизації історико-правового процесу.

Як вже наголошувалося, певні спроби вироблення методологічних принципів побудови цивілізації робилися і в правовій науці.

Свого часу, вітчизняний історик права Ф. І. Леонтович пропонував такі, на його думку, важливі, умови періодизації історії права:

1) Ділення на періоди має значення для підсумовування кінцевих висновків і законів історичної науки. Періодизування є кінцевим результатом вивчення матеріалу, останніх висновків науки. А також дає можливість окинути одним поглядом все обширне поле історичного руху.

2) Періоди не можна строго розмежовувати один від одного, саме тому, що старі начала не відразу вмирають, але далеко заходять у наступні періоди, – і нові начала зароджуються не водночас, але при повному пануванні старих.

3) Ділення історії права на періоди повинне ґрунтуватися на самому ході історичного руху, на природних відмінностях, що характеризують окремі стадії розвитку.

Безумовно, при періодизації історико-правового процесу слід виходити з особливостей самого права, оскільки специфіка спадкоємності в історичному розвитку права переважно визначається якісною своєрідністю права. Із цієї точки зору особливий інтерес представляють погляди М. А. Дамірлі, який досліджуючи проблеми періодизації національної

історії права, пропонує при періодизації історико-правового процесу в рамках національної історії враховувати три такі орієнтири:

- 1) особливості загально-історичного процесу;
- 2) вплив окремих сфер суспільного життя на розвиток права;
- 3) особливості розвитку самого права.

Перший орієнтир використовується у вигляді загальної схеми на початковому етапі для вичленення переломних моментів у ході загально-історичного розвитку даної країни. Наступні орієнтири допомагають вирішувати основну задачу – з'ясування і деталізація хронологічних рамок основних періодів історії права. Ці взаємопов'язані між собою орієнтири, за умови ухвалення за основу на конкретних етапах найяскравіше виражених із них, можуть бути комплексно і органічно використані для періодизації національної правової історії. При цьому мова може йти як про найкраще, науково обґрунтоване поєднання вказаних орієнтирів періодизації історико-правового процесу, належне методологічне забезпечення даної логічної операції, що, думається, є головним завданням побудови періодизаційних схем в історико-правовій науці.

Як і будь-яка систематизація, періодизація є жорсткими структурними ґратами, які ззовні накладаються на цей процес, а тому – ніколи не зможе відобразити його у всій повноті, ніколи не зможе вичерпати його зміст. Проте, хоча межі між етапами історії будь-якого явища не є строго визначеними, вони гнучкі й рухомі, їх правильне проведення відповідно до об'єктивної природи самих явищ є найважливішою умовою успішного дослідження. Причому, слід прагнути до вивчення всіх ступенів розвитку предмета, всіх фаз його історії (істотних і неістотних, головних і неголовних) із тим, щоб потім виділити серед них головні, необхідні, вузлові.

Як вже наголошувалося, періодизація історії – особливого роду систематизація, яка полягає в умовному поділі історичного процесу на певні хронологічні періоди, які мають ті або інші відмітні особливості і визначаються залежно від обраного критерію періодизації. Тому іншим теоретико-методологічно важливим питанням періодизації історико-правового процесу є питання про вибір критеріїв. Який повинен бути характер цих критеріїв? Які їх особливості і види? Чи повинні вони бути тимчасовими або ж постійними, властивими порівнюваним системам на всіх етапах історичного розвитку?

Обговорення подібних питань повинне займати чільне місце при розробці концептуальних основ періодизації історико-правового процесу. Через складність цих питань немає і, ймовірно, не може бути

однозначних їх вирішень дослідниками. Отже, питання про критерії періодизації історико-правового процесу до цього дня є дискусійним і активно обговорюється у вітчизняній і зарубіжній літературі.

Більшість із вище розглянутих принципів періодизації історико-правового процесу пов'язані саме з критеріями періодизації. Тут варто зупинитися лише на деяких початкових концептуальних положеннях.

Для періодизації можуть обиратися і обиралися різними мислителями найрізноманітніші критерії: політичні, економічні, духовно-культурні, релігійні, географічні тощо.

Вчені, починаючи з XVIII ст., особливого значення надавали економічному критерію. К. Марксом, і услід за ним величезною плеядою істориків-марксистів, за основу періодизації історії прийняті форми власності, пов'язані з розвитком класів і держав. Нині, запропоновані марксизмом основи періодизації історії суспільства і його майбутнього все більше беруться під сумнів і піддаються критиці, висувуються нові підходи і концепції, або реанімуються, відроджуються старі, раніше відкинуті й напівзабуті.

У виборі критеріїв спостерігаються крайнощі: автори надають абсолютне значення обраним чинникам – матеріальним або ідеологічним, об'єктивним або суб'єктивним – залишаючи інші чинники без належної уваги.

На жаль, багато періодизацій історико-правового процесу, що існують у сучасній історико-правовій літературі, не мають чітких критеріїв, або вони довільні, непостійні, еkleктичні. У кращому разі дослідники задовольняються примітивною тричленною схемою, виробленою свого часу істориками: давні часи – середньовіччя – новий час.

Для того, щоб критерії періодизації історико-правового процесу виявилися спроможними й придатними для виконання відповідних функцій, вони повинні, як уявляється, відповідати таким методологічним принципам:

- 1) в основі своїй мати постійні, закономірні, а не тимчасові і випадкові чинники;
- 2) слід враховувати як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники, що прямо впливають на процес становлення і розвитку правових явищ;
- 3) якщо за основу періодизації береться не один, а декілька критеріїв, то один із них повинен бути основним, домінуючим, причому безпосередньо пов'язаним із правом.

У вітчизняній та зарубіжній спеціальній літературі названі вище вимоги не завжди беруться до уваги. Результатом є те, що при визначенні критеріїв періодизації немає спільності думок.